

Er is geen alternatief

Uitgangspunt voor een post-Corona regeerakkoord (samenvatting)

De vraag welk beleid na de Corona-crisis zinvol is, wordt meer bepaald door onvermijdelijke natuurwetten dan door politieke smaak. De grote problemen die in de verkiezingsprogramma's worden besproken, zoals wonen, gezondheid, klimaatverandering, arm-rijk tegenstellingen, migratie, integratie en de kwaliteit van leven, kunnen namelijk alleen maar worden opgelost door naar de achterliggende oorzaken te kijken. En dan blijkt dat we als samenleving tegen onze fysieke en sociale grenzen aanlopen, dat publieke en private belangen steeds meer door elkaar gaan lopen en dat de echte economie ondergeschikt is geworden aan de financiële economie. En als we onze stoel dan nog wat verder achteruitschuiven, dan blijken die oorzaken hun oorsprong te hebben in de gedachte dat materiële economische groei alsmear door kan gaan. Die gedachte is onjuist, omdat er natuurwetten in de weg staan en praktische bezwaren.

Vanuit dit a-politieke vertrekpunt laat zich een concept-regeerakkoord formuleren, dat die natuurwetten eerbiedigt en zo veel mogelijk tegemoetkomt aan de zorgen van zoveel mogelijk partijen: er is geen alternatief.

Beperking arbeidsmigratie

Hoewel verschillende partijen vraagtekens zetten bij voortgaande economische groei, bepleiten ze toch bijna allemaal voortgaande of toenemende arbeidsmigratie naar Nederland. VVD en D66 stellen het meest expliciet dat we arbeidsmigratie voor de economie nodig hebben, mede in het licht van de vergrijzing. GL, SP, CU en CDA sluiten zich daarbij aan, zij het iets minder uitgesproken. PVV en FvD zeggen een restrictief immigratiebeleid te willen. PvdD en vooral PvdA zijn het meest terughoudend. Voor de PvdD is economische groei het probleem, niet de oplossing. De PvdA wil afhankelijk van de vraag waar tekorten op de arbeidsmarkt optreden, eerst nagaan in hoeverre de huidige inwoners van Nederland omgeschoold en geactiveerd kunnen worden.

De gemiddelde Nederlander heeft geen baat meer bij verdere economische groei en gaat er wat betreft kwaliteit van de woon- en leefomgeving zelfs op achteruit. Verdere groei van de bevolking richting 20 miljoen mensen door arbeidsmigratie loopt aan tegen sociale grenzen van het woningtekort, het integratieprobleem en het onmiskkenbaar ervaren verlies van 'eigenheid'. Tegelijkertijd wordt de arm-rijkverhouding extremer doordat inkomsten uit aandelen en andere (speculatieve) beleggingen wel sterk toenemen. Dit roept de vraag op of de samenleving als geheel nog baat heeft bij verdere economische groei. De 'brede welvaart' neemt niet meer toe, maar juist af. En ook al zou de koopkracht toch toenemen, dan zou dat weinig helpen, omdat de prijzen van werkelijke waarden, zoals wonen in een prettige leefomgeving, net zo veel duurder zouden worden. Voor hetzelfde huis dat één generatie terug kon worden betaald uit één inkomen, zijn nu twee inkomens nodig; 'iedereen gaat op zijn tenen staan en niemand kan beter zien'.

Bij sterke beperking van de arbeidsmigratie zal het bestaande arbeidspotentieel zich aanpassen door marktwerking, gevolgd door omscholing en automatisering.

Daarmee wordt tegemoetgekomen aan de zorgen van partijen als PVV en FvD /JA21.

Omschakeling naar een circulaire en klimaat-neutrale economie

Afgezien van de sociale problemen als gevolg van voortgaande arbeidsmigratie, is de hiermee beoogde economische groei ook in fysiek opzicht een illusie geworden. Steeds meer materiële productie en consumptie voor steeds meer mensen loopt nu tegen de fysieke grenzen aan van milieu, grond- en afvalstoffen. De concrete vraag is of partijen bereid zijn te kiezen voor werkelijke sturing van de economie binnen de fysieke randvoorwaarden van milieu en de overvolle leefomgeving. De afgelopen decennia is dat niet gebeurd. Steeds weer werd er ten onrechte van uitgegaan dat de problemen met uitsluitend technologie kunnen worden opgelost en dat de economie dus onverminderd kan doorgroeien. Zo wordt bijvoorbeeld nog steeds gedacht dat het mogelijk is om Schiphol te laten groeien en tegelijkertijd de klimaatdoelstellingen van Parijs te halen. Door een veelheid aan maatregelen, die net zo ingewikkeld zijn als ineffectief, wordt de illusie van beleid gecreëerd. Het beleid krijgt daardoor een illusoir karakter.

In onze vrijemarkteconomie is sturing alleen effectief in de vorm van prijsprikkels. Het gaat dan om radicale vergroening van de belastingen, het berekenen van de ‘echte’ prijzen en om regulerende (en dus forse) heffingen, waarmee de zelf gestelde doelen worden bereikt. Dergelijk beleid is zeer eenvoudig en legt de verantwoordelijkheid terug bij burgers en bedrijven. Totdat er voldoende duurzame energie- innovaties daadwerkelijk de markt bereiken, zal onvermijdelijk vraag- en dus volumevermindering aan de orde zijn, zoals minder gebruik van fossiele brandstoffen, minder vliegen en minder vee. Dat zal de nodige moed vergen, want onder druk van populistische alternatieven is het voeren van dergelijk volumebeleid in electoraal opzicht minder aantrekkelijk.

Bijna alle partijen stellen een sterkere overheid voor. Vier partijen willen het belastingstelsel vergroenen door verlaging van de belasting op arbeid en verhoging van de belasting op milieugebruik en grondstoffen (GL, PvdD, D66, CU). Meer algemeen worden ‘forse’ heffingen bepleit om de uitstoot (CO₂, stikstof) en aanvoer van grondstoffen te reguleren (GL, PvdD, PvdA, D66, CU, CDA en VVD). Maar er wordt niet aangegeven hoe hoog die heffingen dan zouden moeten zijn. De Parijsdoelstelling (en de tussendoelstelling voor 2030) komt pas binnen bereik bij tijdige invoering van heffingen boven de 100 €/ton CO₂. Zoals voorgesteld door de PvdD moet die heffing dan wel uniform zijn, dat wil zeggen voor alle maatschappelijke sectoren gelijk (kachel, auto, trein, vliegtuig, energie etc.). Alleen op die manier kan sprake zijn van ‘klimaatrechtvaardigheid’. Na dat principebesluit kan de politiek eventuele uitzonderingen maken voor kwetsbare burgers en bedrijven.

Dergelijk, sterk vereenvoudigd beleid, dat is gebaseerd op financiële prikkels, zal ook op andere beleidsterreinen effectief zijn. Zo zou de circulaire economie na 50 jaar praten naderbij gebracht kunnen worden door prijsprikkels in de vorm van effectieve grond- en afvalstoffenheffingen, en door een laag BTW-tarief voor recycling, reparatie en levensduurverlenging, zoals voorgesteld door GL, PvdD, CU, CDA en SP. Datzelfde geldt voor het mestbeleid waar een heffing op veevoer (N-stikstof) een effectieve optie is, in combinatie met garantieprijzen voor landbouwproducten. Daarmee wordt tegemoetgekomen aan de zorgen van ‘linkse’ partijen en ‘rechtse’ partijen voor wat betreft het behoud van marktwerking en vereenvoudiging van de regelgeving. Als partijen terugdeinzen voor dergelijke, doel-bereikende heffingen, dan zouden ze, net als de SGP, de moed moeten hebben om te zeggen dat ze niet bereid zijn de doelstellingen te halen.

Het financieel bestel weer dienstbaar aan de echte economie

Bij het bereiken van zowel de fysieke als de sociale grenzen speelt het financieel bestel een doorslaggevende rol. Zonder hervorming van het bestel zullen de arm-rijkverhoudingen extremer worden en de economie instabieler. Door private banken, en de afgelopen jaren ook door de Europese Centrale Bank, is heel veel nieuw gecreëerd geld om aanvechtbare redenen in de financiële markten gepompt. Dat veel geld is daar blijven hangen en wordt speculatief ingezet in de reële economie, onder meer voor de aankoop van vastgoed (huizen, grond) en aandelen. De financiële economie en de reële economie groeien daardoor steeds verder uit elkaar en daarmee ook de arm-rijkverhoudingen.

Het financiële bestel is ook wat betreft het bereiken van de fysieke grenzen (klimaat, biodiversiteit, grondstoffen, leefomgeving) een belangrijke drijvende kracht. Private banken scheppen nieuw geld bij het verstrekken van leningen. Dat nieuwe geld gaat dan bij voorkeur naar de hoogste rendementen en dat komt goeddeels neer op exploitatie van natuurlijke rijkdommen. Dat financiële rendement wordt steeds meer strijdig met het maatschappelijke rendement.

Een tweede probleem is dat in zo’n nieuwe, niet (veel) meer groeiende economie de financiële sector voor de stabiliteit moet zorgen, terwijl de sector in de huidige situatie juist een bron van instabiliteit is. Dat komt doordat in het private systeem, geld op het winstgevende, en daarmee het verkeerde moment wordt gecreëerd. Het huidige financieel bestel levert mede daardoor enorme risico’s op voor de reële economie, zoals al is gebleken bij de financiële crisis van 2008. Deze crisis had economisch de omvang van een wereldoorlog en heeft sterk bijgedragen aan de opkomst van het ‘populisme’.

In een nieuwe economie zal de parlementair gecontroleerde overheid haar richtinggevend vermogen terug moeten nemen van het nu autonoom geworden financieel bestel. Omdat de nieuwe economie

vooral een stabiel financieel bestel nodig heeft, zal het huidige instabiele bestel moeten worden hervormd. Bovendien zou dat de gemeenschap jaarlijks tientallen miljarden euro's opleveren, de gigantische kosten van steeds weer terugkerende financiële crises besparen en het probleem van de toenemende arm-rijkverhoudingen oplossen. Het gaat dan om de (her-)inrichting van een publiek geldstelsel,

- waarin burgers en bedrijven hun geld met 0 % rente en 0 % risico bij de overheid kunnen stallen,
 - waarbij de overheid de hoeveelheid geld in omloop stuurt door geldschepping en belastingheffing.
- Voorstellen in deze richting zijn gedaan door D66, SP en PvdD; CU en CDA hebben hun zorgen geuit.

Inperking van de macht van de aandeelhouder

Naast het financiële bestel is de aandeelhouder in de huidige situatie de tweede bron van instabiliteit en ongelijkheid. Met de terugkeer naar het Rijnlandse model na de Brexit, komen ook andere stakeholders in beeld, zoals de werknemers, omwonenden en overheden (infrastructuur en milieu). Bedrijven die in Nederland of NW-Europa zijn gevestigd (of een vestiging hebben) mogen daarom alleen nog aandelen uitgeven op certificaten, wat betekent dat aandeelhouders niet meer het bedrijfsbeleid kunnen beïnvloeden (zoals het blokkeren van het duurzaamheidsbeleid van Unilever). Zij kunnen voortaan alleen nog met de voeten stemmen.

Concrete voorstellen zijn gedaan door GL en SP; door verschillende andere partijen zijn voorstellen in deze richting gedaan.

Een coalitie van welwillende Europese landen

Vrijwel alle partijen zijn van mening dat klimaatbeleid alleen op Europese schaal haalbaar zal zijn, in combinatie met een CO₂-grensheffing om valse concurrentie te voorkomen. Maar unanimitieit in de EU is voor de afzienbare termijn praktisch uitgesloten. De houding van vooral Oost-Europese landen doet vermoeden dat dit nog vele jaren het geval zal zijn.

D66 en minder expliciet CDA stellen daarom voor, in navolging van de Franse president Macron, om te komen tot een bundeling van welwillende lidstaten ('coalition of the willing') die bereid zijn om een meer voortvarend klimaatbeleid in te zetten. In combinatie met de CO₂ grensheffing zullen de concurrentienadelen hiervan klein zijn. Bovendien zou in die coalitie tegelijkertijd ook een meer progressief landbouw-, financieel- en handelsbeleid kunnen worden gevoerd. Binnen die coalitie zou daarmee een zuiver gelijk speelveld worden verkregen. Van verschillende kanten is gesuggereerd dat die coalitie zou kunnen starten vanuit Frankrijk, Duitsland en de BeNeLux-landen.

De zorg voor de kwaliteit van leven

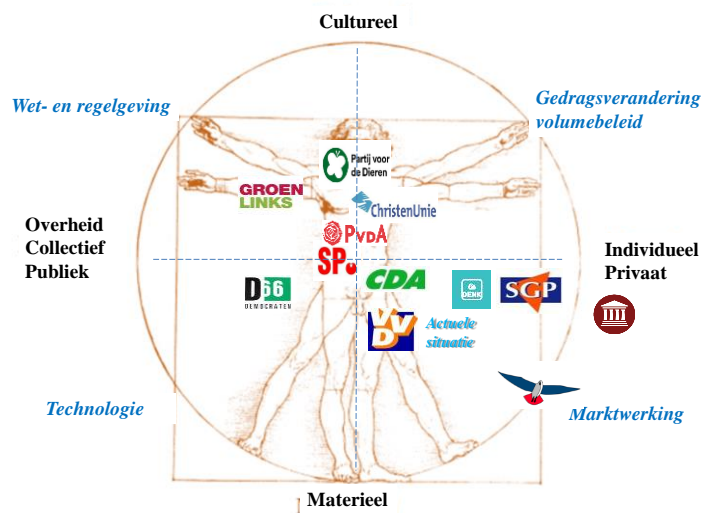
De Covid-pandemie heeft uiteraard veel discussie opgeroepen over de zorg. Veel partijen willen afscheid nemen van de marktwerking. Een 'sterke overheid' die op alle relevante maatschappelijke gebieden de regie terugneemt, moet dat zeker doen op het gebied van de volksgezondheid. De efficiëntie in de zorg is het meest gediend met het verminderen van management en het herwaarderen van vakmanschap. Een dergelijke beleidslijn zou ook voor de samenleving als geheel niet misstaan.

De bewering dat de gezondheidssector te groot zou zijn (13 % van het BNP), kan nauwelijks serieus worden genomen zolang onbesproken blijft dat de financiële sector in ieder geval veel te groot is. Volgens een recente IMF-studie is die sector 2.5 a 3 keer te groot en levert daardoor een negatieve bijdrage aan de Nederlandse economie.

Versterking van onderwijs en cultuur; het functioneren van politiek en democratie

FvD en de PVV ontkennen ongemotiveerd dat klimaatverandering een probleem is. De politiek komt daarmee ten einde, want als de wetenschappelijke vraag of klimaatverandering 'waar' is niet kan worden besproken, dan is er ook geen politieke discussie meer mogelijk over de vraag of die verandering 'erg' is. Dit raakt aan de fundamentele rol van wetenschap en kunst. Zonder wetenschap is de vaststelling van een voorlopige, gedeelde opvatting over de maatschappelijke werkelijkheid niet meer mogelijk. Zonder kunst en cultuur gaat uiteindelijk de moraliteit verloren. Wat betreft het functioneren van het democratisch politiek bestel vragen vooral de volgende punten om politiek en maatschappelijk debat:

- Gezien de fundamentele rol van de wetenschap in het politieke proces, zouden grenzen kunnen worden gesteld aan de **openbare uiting van meningen**, waarvan de onwaarheid evident kan worden aangetoond.
- De diversiteit van de Nederlandse samenleving is de afgelopen decennia sterk toegenomen. Hoe groter de diversiteit, hoe moeilijker het wordt om tot gedeelde opvattingen te komen over de 'waarheid' en de moraliteit. Tegen die achtergrond is de vraag onvermijdelijk of we ons nog wel **vrijheid van onderwijs** kunnen permitteren, omdat daardoor de diversiteit eerder wordt vergroot dan verkleind. GL stelt (als enige partij) voor om de grondwet zodanig aan te passen dat daarmee het onderscheid tussen bijzonder en openbaar onderwijs vervalt. PvdD, SP en VVD stellen ook veranderingen voor, maar doen dat alleen met het oog op discriminatie van leerlingen en leerkrachten. CU, CDA, SGP en PVV zijn uitgesproken voorstanders van bijzonder onderwijs. Gezocht zou kunnen worden naar een vorm van onderwijs, waarin zowel ruimte is voor religieus geïnspireerde als seculier-liberale waarden. Het zou kunnen aansluiten bij von Humboldt's visie op Bildung. Daarbij worden alle menselijke kwaliteiten in gelijke mate ontwikkeld en worden kinderen (en volwassenen) opgeleid tot kritische en volwaardige burgers.
- Alle partijen zien het belang van **culturele ontwikkeling**. PvdD, D66 en GL zijn bereid om ook het budget voor cultuur daadwerkelijk te verhogen. Door versterking van de culturele component, kan in de samenleving meer ruimte ontstaan voor een gedeelde moraliteit. Volgens politiek filosoof Hannah Arendt gaat politiek om meningsverschillen over moraal. In de onderstaande figuur van het 'mensbeeld', wordt moraliteit bepaald door het evenwicht tussen de private (rechts) en het publieke waarden (links) in de horizontale richting, en tussen materiële en immateriële, culturele waarden in de verticale richting. Dat evenwicht kan alleen worden behouden door (aan de onderkant) de eenzijdige materiële oriëntatie, en daarmee de eenzijdige focus op materiële economische groei, los te laten. De 'stip op de horizon' waar in de politiek opnieuw om wordt gevraagd, ligt dus niet ver weg, maar juist dichtbij. Het is het 'midden' van ons mens- en wereldbeeld, van waaruit het evenwicht tussen de menselijke kwaliteiten wordt bewaard en obsessieve eenzijdigheid wordt voorkomen.

Positionering van de partijen ten opzichte van publieke versus private waarden en de materiële, groei-gerichte versus de culturele, op immateriële kwaliteiten gerichte oriëntatie; de kwadranten zijn op te vatten als 'wereldbeelden'.

Toelichting

Bovenstaande uitgangspunten zijn gebaseerd op een analyse van de verkiezingsprogramma's van de grootste 12 politieke partijen. De analyse wordt beschreven in het **werkdocument Verkiezing van de post-Corona samenleving**; (Klaas van Egmond en Ben Papendorp). De in dit Werkdocument naar voren gekomen Conclusies, Aanbevelingen en Prioriteiten worden hieronder weergegeven.

Conclusies

- In de verkiezingsprogramma's blijven de **voorgestelde maatregelen steeds verder achter bij de doelstellingen** die onder druk van de actuele ontwikkelingen steeds ambitieuzer worden. Naarmate deze discrepantie groter wordt, neemt de geloofwaardigheid van de voorstellen af. In het licht van de huidige crisis met betrekking tot waarheidsvinding en de gerechtelijke Urgenda-uitspraak dat ook de overheid zich aan haar toezeggingen moet houden, is het verlies van geloofwaardigheid ernstig. Als de partijen de inzet van de noodzakelijke, ingrijpende maatregelen niet voor hun rekening willen nemen, zouden ze er goed aan doen om dat, net als de SGP, expliciet te melden en af te zien van het halen van de doelstelling. Ze zouden dan de politieke discussie niet verder in de weg moeten staan; 'if you don't take the lead, then get out of the way'.
- De grote duurzaamheidsproblemen zijn **niet oplosbaar met alleen technologie**. Grofweg de helft van de problemen zal moeten worden opgelost door vraagvermindering en daaruit volgend volumebeleid. Die volume-effecten kunnen worden bereikt door de nu al 50 jaar circulerende voorstellen voor de circulaire economie, zoals die moeten leiden tot levensduurverlenging en dematerialisatie.
- In de huidige markt-gedomineerde economie behoren marktgerichte instrumenten te worden gebruikt om die economie bij te sturen. Het gaat dan bijna altijd om prijsprikkels. Eenvoudige **heffingen verdienen de voorkeur** boven onnodig ingewikkelde systemen. In het klimaatbeleid zou het complexe ETS-handelssysteem moeten worden verlaten ten gunste van de overstap naar regulerende, economie-brede heffingen, zoals voorgesteld door de SP.
- Hoewel een deel van de politieke partijen zich gereserveerd opstelt met betrekking tot (de mogelijkheid van) voortgaande economisch groei, **bepreiten bijna alle partijen toenemende arbeidsmigratie**. Blijkbaar wordt er impliciet toch weer gekozen voor doorgaande economische groei, ook al levert dat niet meer koopkracht en wel meer verlies op van kwaliteit van de woon- en leefomgeving. Alleen de PvdA brengt hierbij wezenlijke nuancering aan.
- Het moreel kompas suggereert dat tussen publieke en private eigendom een beredeneerbaar evenwicht moet bestaan. Daarmee worden **grenzen aan de private toe-eigenbaarheid** gesteld van collectieve goederen zoals natuur, water, lucht en strand. In de ideologie van de afgelopen decennia is de publieke rol van de overheid verwaarloosd.

Aanbevelingen

De eerste zorg zou moeten zijn om het vertrouwen in de maatschappelijke instituties en vooral de overheid te herstellen. Zoals gezegd kan dat alleen maar wanneer die overheid weer de beschikking krijgt over de middelen waarmee ze haar rol kan waarmaken. Daarmee zou haar sturend vermogen kunnen worden hersteld. Ook zou daarmee een einde kunnen worden gemaakt aan beleid dat een illusoir karakter heeft gekregen ten gevolge van de verstrengeling van de publieke overheid en private belangen. Op die manier zou de sterk toegenomen diversiteit nog in evenwicht kunnen worden gehouden met de organisatie van het maatschappelijke geheel. Concreet levert dat de volgende aanbevelingen op:

- **Ontvlechting van publieke en private verantwoordelijkheden**; de verhouding tussen overheid en private belanghebbenden (lobbies) zal volledig transparant moeten worden. Herstel van de publieke

energievoorziening, zoals voorgesteld door de SP, is hier een voorbeeld van. Energiegebruik dient te worden geminimaliseerd, niet gemaximaliseerd. Politieke afwegingen worden gemaakt door de politiek, niet door publiek-private coalities zoals Klimaat-, Voedsel-, Landbouw- en Groei-akkoorden.

- **Publiek-private ontvlechting van het financiële bestel** tegen de achtergrond van de vereiste economische stabiliteit, de arm-rijk verhoudingen, het richtinggevend vermogen van de overheid en grote maatschappelijke kostenbesparingen; het geldsysteem zal weer in publieke overheidshanden moeten komen. Zowel de bewaar- en spaarfunctie als de geldschepping zijn principiële overheidstaken en alleen op die manier kan de overheid richting geven aan de maatschappelijke ontwikkeling. Voorstellen voor onderzoek in deze richting zijn gedaan door SP, D66 en de PvdD.
- **Vermindering van de complexiteit** van het beleid; het beleid is nu te ingewikkeld (gemaakt) om democratische besluitvorming mogelijk te maken. Op veel beleidsterreinen is het beleid daardoor onwerkelijk en illusoir geworden; de enorme en onnodige complexiteit verhult dat het beleid geen of weinig effect heeft (bijvoorbeeld Schiphol, mestbeleid, klimaatbeleid).
- Toewerken naar een '**coalition of the willing**', zoals voorgesteld door D66. Op veel beleidsterreinen is beleid alleen mogelijk in het grotere verband van de Europese Unie. Nu gebleken is dat het niet realistisch is om, zelfs binnen de EU, op het ontstaan van een gelijk speelveld te wachten, verdient het aanbeveling een groep van welwillende landen te formeren. Op de kortere termijn zou dat beleid mogelijk maken op het gebied van klimaat, landbouw en het financiële bestel.
- '**Klimaatrechtvaardigheid**', waarbij in alle maatschappelijke sectoren zonder uitzondering dezelfde CO₂-heffing wordt doorgevoerd (in € / ton), zoals voorgesteld door de PvdD, is de enige haalbare manier om het eens te worden over de lastenverdeling in het klimaatbeleid. Op die manier wordt de meest effectieve emissiereductie bereikt voor verwarming, auto, trein, vliegtuig en geproduceerde goederen.
- Op de vraag **in hoeverre de samenleving zich nog bijzonder onderwijs kan permitteren** zal een gedegen antwoord moeten komen. Dat is onvermijdelijk nu in de samenleving de diversiteit onhanteerbaar groot dreigt te worden en vooral omdat het debat over de vaststelling van de maatschappelijke werkelijkheid steeds moeilijker blijkt te worden. De partijen GL, PvdD, SP en VVD hebben in hun programma's algemeen onderwijs bepleit. Onderwijs speelt een essentiële rol in de opvoeding tot burgers die constructief deelnemen aan de democratie.
- **Cultuur behoeft serieuze versterking**; alleen langs die weg kan het besef van moraliteit worden hersteld. Alle partijen zien het belang in van een sterke culturele sector. Voor GL, D66 en de PvdD is het belang zo groot dat ze het cultuurbudget structureel willen verhogen.
- Uiteindelijk zal het onvermijdelijk zijn om **grenzen te stellen aan de vrijheid van openbare meningsuiting**. In het moreel kompas in de figuren 2 en 3, wordt de vrijheid van openbare meningsuiting begrensd door de cirkel. De daarbinnen liggende waarden behoren tot de menselijke waardigheid en zijn moreel te verantwoorden. Buiten de cirkel is de eenzijdigheid kwaadaardig geworden. Aan de linkerkant wordt dan de enige universele waarheid geclaimd (op de enige ware religie), waarbij het volstrekt evident is dat die claim onhoudbaar is. Aan de rechterkant wordt ontkend dat het mogelijk is om door middel van de algemeen geaccepteerde wetenschappelijke methode tot een breed gedeelde benadering van de waarheid te komen. Beide houdingen zijn dermate eenzijdig dat ze als immoreel zijn te beschouwen en veroordeeld zouden kunnen worden.

Prioriteiten

Tenslotte is het vraag welke van de vele vraagstukken het meest urgent zijn. Zowel op grond van de maatschappelijke belangen die ermee zijn gemoeid als op grond van de onderlinge samenhang moet dan vooral aan de volgend onderwerpen worden gedacht:

- 1 De **overgang naar een lage groei- economie** zal om fysieke en sociale redenen onvermijdelijk zijn. Onder meer kunnen daardoor vraagtekens worden gezet bij verdere arbeidsmigratie en de rol van de aandeelhouder. Daarnaast zal (voor het eerst) moeten worden gekozen voor de werkelijke sturing van de economie binnen de fysieke (milieu) randvoorwaarden, met name door heffingen. Daarbij zal onvermijdelijk volumevermindering aan de orde zijn; zoals minder fossiele brandstoffen, minder vliegen en minder vee.

- 2 **Hervorming van de financiële sector** is een absolute voorwaarde voor de overgang naar een meer ‘stationaire’ economie. In zo’n nieuwe economie moet de financiële sector juist voor de stabiliteit zorgen, terwijl de huidige sector juist een bron is van instabiliteit. Ook het richtinggevend vermogen van de overheid (door haar principiële rol in de geldschepping) zal in die ‘stationaire’ economie onmisbaar zijn.

- 2 De **begrenzing van de arm-rijk-verhoudingen** moet voorkomen dat de **ongelijkheid** te ver toeneemt. Ook bij dit vraagstuk speelt het huidig financiële bestel een doorslaggevende rol. Zonder hervorming van het bestel zullen de arm-rijkverhoudingen in hoog tempo schever en zal de sociale segregatie groter worden. Naast morele overwegingen, moet tegen de achtergrond van eerdere historische ervaringen worden onderkend dat deze ontwikkeling maatschappelijk onhoudbaar kan worden. Met alleen een vermogensbelasting kan het probleem niet worden opgelost.

- 4 **Versterking van de democratie** is in het licht van de actuele ontwikkelingen eveneens urgent. De volgende punten vragen om politiek en maatschappelijk debat:
 - Gezien de fundamentele rol van de wetenschap in het politieke proces, zouden grenzen kunnen worden gesteld aan de **openbare uiting van meningen**, waarvan de onwaarheid evident kan worden aangetoond.
 - De diversiteit van de Nederlandse samenleving is de afgelopen decennia sterk toegenomen. Het toenemend individualisme en populisme dragen daar verder aan bij. Hoe groter de diversiteit, hoe moeilijker het wordt om tot gedeelde opvattingen te komen over de ‘waarheid’ en de moraliteit. Tegen die achtergrond is de vraag onvermijdelijk of we ons nog wel de vrijheid van **onderwijs** kunnen permitteren, omdat de diversiteit daar eerder door wordt vergroot dan verkleind. De discussie over het onderwijs wordt nog recent gedomineerd door de zeer oude tegenstelling tussen algemeen openbaar en bijzonder onderwijs: GL stelt (als enige partij) voor om de grondwet zodanig aan te passen dat daarmee het onderscheid tussen bijzonder en openbaar onderwijs vervalst. PvdD, SP en VVD stellen ook veranderingen voor, maar doen dat alleen met het oog op discriminatie van leerlingen en leerkrachten. CU, CDA, SGP en PVV zijn uitgesproken voorstanders van bijzonder onderwijs.
 - Door de **culturele component** te versterken, kan in de samenleving meer ruimte ontstaan voor een gedeelde moraliteit. Op basis daarvan kan worden vastgesteld wat we onder ‘voortgang’ moeten verstaan. Alle partijen zien het belang van die culturele ontwikkeling. PvdD, D66 en GL zijn bereid om ook het budget voor cultuur daadwerkelijk te verhogen.